

Схід–Захід“», оприлюднена на конференції ОБСЄ у Відні в березні 1988 р. [9]. У середовищі дисидентів країн Східної Європи декларація викликала гостру дискусію за посередництвом емігрантських кіл в Лондоні і Парижі. Однак її схвалили більше ніж 400 осіб, серед яких були поляки, угорці, німці з НДР, чехи, словаки, громадяни тодішньої Югославії, представники еміграції, окремі громадяни західноєвропейських країн та США. У документі були запропоновані конкретні заходи щодо надання гельсінському процесу оновленого змісту, втілення в життя його основних принципів. У декларації стверджувалось, що мир на європейському континенті може бути настільки тривалим, наскільки він буде демократичним, таким, що гарантує додержання прав людини та громадянських свобод. Метою світової громадськості, на думку авторів, мало стати створення плюралістичної, демократичної та мирної спільноти європейських країн. Для досягнення цієї мети, крім виведення іноземних військ з територій європейських країн, необхідно було, на їх думку, розпустити НАТО і утворити європейський Комітет миру, який би забезпечив право всіх народів на самовизначення і підтвердив, що принципи Гельсінського Заключного акта є нормою міжнародного права.

Друга половина 1980-х рр. стала добою формування передумов кардинальних суспільних змін у Чехословаччині та інших країнах «радянського блоку». Прихід до влади в СРСР М. Горбачова в 1985 р., початок «перебудови» у Радянському Союзі, перемога «нового політичного мислення» на міжнародній арені суттєво вплинули на ситуацію в Європі. З відмовою СРСР від політики диктату й опіки щодо країн-сателітів у Східній та Центральній Європі партійно-бюрократична верхівка цих країн втратила підтримку ззовні. Стагнація виробництва і падіння життєвого рівня населення в цей період вимагали негайного реформування економічної та політичної системи, на яке існуюче керівництво виявилось вже не здатним.

Зміни на міжнародній арені та у внутрішньополітичній ситуації спричинили перелом у настроях населення, його політизацію, відродження громадсько-політичної активності, що втілилось у поширенні опозиційних настроїв і посиленні критики прорадянських режимів. Зросла кількість опозиційних формувань, громадських ініціатив, які виступали проти партійної монополії та шукали шляхів здійснення докорінних демократичних реформ у суспільстві. Суттєво змінилась тактика опозиційних сил, які перейшли до організації масових заходів антитоталітарного спрямування, що вилились у ряд так званих оксамитових революцій і крах біполярного світу. Опозиційні правозахисні осередки відіграли в цих процесах та подіях свою важливу, а подекуди й вирішальну роль.

Список використаних джерел

1. Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР. Новейший период. – Вильнюс ; М. : Весть, 1992. – 352 с.
2. Дженіс М. Європейське право в галузі прав людини: джерела і

практика застосування : пер. з англ / М. Дженіс, Р. Кей, Е. Бредні. – К. : АртЕк, 1997. – 624 с.

3. Млынарж З. Мороз ударил из Кремля / З. Млынарж. – М. : Аргументы и факты, 1992. – 332 с.

4. Сорос Дж. Сорос о Соросе. Опережая перемены : пер. с англ. / Дж. Сорос. – М. : ИНФА, 1996. – 336 с.

5. Charta 77 ocima současniku: Po dvaceti letech / Blanka Cisarovska, Milan Drapala, Vilem Precan, Jiri Vancura. – Brno : Doplněk, 1997. – 331 s.

6. Kaplan K. Nekrvava revoluce / K. Kaplan. – Praha : FELT Technika, 1992. – 245 s.

7. Lorenc A. Ministerstvo strachu? Neskartovany vzpominky generala Lorence / A. Lorenc. – Praha : Tatrapress, 1992. – 237 s.

8. Skilling H. G. Civic Freedom in Central Europe. Voices from Czechoslovakia / H. G. Skilling, P. Wilson. – London : McMillan, 1991. – 580 p.

9. Skilling H. G. Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia / H. G. Skilling. – London : Allen & Unwin, 1981. – 630 p.

Надійшла до редколегії 11.05.12

УДК 342.3(477):35(477)

Марія ЧОБАНУ

Національна академія державного управління

при Президентові України

Дніпропетровський регіональний інститут державного управління

РОЛЬ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТА В ОРГАНІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ: СВІТОВИЙ ДОСВІД І УКРАЇНА

Здійснюється компаративний аналіз ролі інституту президента в організації державної влади в Україні з урахуванням світового досвіду.

Ключові слова: інститут президента, організація державної влади, гілки державної влади, форма державного правління, система стримувань і противаг.

Марія Чобану. Роль інституту президента в организации государственной власти: мировой опыт и Украина

Осуществляется компаративный анализ роли института президента в организации государственной власти в Украине с учетом мирового опыта.

Ключевые слова: институт президента, организация государственной власти, ветви государственной власти, форма государственного правления, система сдержек и противовесов.

Mariya Chobanu. Role of the institute of president in the organization of state authority: world experience and Ukraine

The comparative analysis of the role of institute of President in the organization of state power in Ukraine is given, taking into account international experience.

© Чобану М. В., 2013

Key words: institute president of government, branches of the government, form of government, checks and balances.

Актуальність обраної теми обумовлюється необхідністю з'ясування ролі Президента України в організації державної влади. Інститут президента є не лише гарантом конституційних засад і державного ладу, інтеграційним інститутом у системі органів державної влади, який ніби виступає арбітром нації, а також полем боротьби різних політичних сил за визначення стратегічного політичного курсу розвитку країни. Про це свідчать і попередні президентські виборчі кампанії.

Президентство в Україні – одна з найактуальніших і спекулятивних тем державно-управлінської науки та зарубіжної і вітчизняної публіцистики, що зумовлено рядом причин:

– цей інститут в Україні порівнянно новий в історичній ретроспективі;

– його персоніфікація має глибоке історичне коріння, що обумовлює значення моральних якостей особи, а також найближчого оточення президента;

– організація державної влади в Україні будувалася на строго ієрархічній вертикалі виконавчої влади, головною ланкою якої є президент.

Існують дискусійні точки зору в наукових працях С. Агафонова, Ю. Шемшученко, В. Чушенко, С. Алексеєва, Ф. Ардана, Г. Атаманчука, М. Баглая, О. Бойко, Ю. Бисаги, Ф. Бурчака, Ф. Веніславського, А. Георгіци, В. Головатенко та інших авторів щодо з'ясування ролі інституту президента в організації державної влади. Більшість із науковців вказують на ключову роль цього інституту в системі організації державної влади.

Мета нашого дослідження полягає в підтвердженні гіпотези про ключову роль інституту президента в організації державної влади в Україні.

Практика включення інституту президента в систему організації державної влади була обумовлена як історичними традиціями республіканської форми правління, наявністю ідей інституту президентства в українській історико-політичній думці середини ХІХ – початку ХХ ст., так і прагненням політико-управлінської еліти запозичити плюралістично-демократичну систему стримувань та протигаг провідних країн Заходу.

Звернемось до історичної традиції впровадження інституту президента. Інститут президента СРСР був затверджений третьою сесією Верховної Ради в лютому 1990 р. Під час обговорення порушувалися й деякі теоретичні аспекти поняття «інститут президента». Зокрема, депутат С. Станкевич підкреслював, що «президентство – один з найвідоміших у світовій практиці та найефективніший спосіб організації виконавчої влади» [3, с. 89] (тут і далі переклад автора. – *М. Ч.*); на думку

А. Собчака: «необхідною умовою приведення в дію інституту президентської влади є забезпечення стримування і протигаг законодавчої, виконавчої, президентської і урядової влад та інших інститутів» [3, с. 89]. С. Алексеєв у своїй статті підкреслював: «Але, окрім такого розподілу, необхідне і її об'єднання. Потрібна додаткова стрижнева політична структура, яка б уособлювала єдність і міцність влади. Президент повинен стати загальнонаціональною об'єднуючою силою» [2; с. 89]. Б. Топорнін робив акцент на необхідності балансу між законодавчою, виконавчою, судовою гілками влади та вказував на роль президента в цьому процесі. Визначаючи офіційний статус президентства, слід мати на увазі не конкретну особу, а оптимальну систему раціонального демократичного управління. Мова йшла про відповідальність президента, можливість його відкликання (імпічменту) у випадку антиконституційних дій або правопорушень. О. Мішин, дослідник президентської влади США, вважав, що Радянському Союзу була необхідна сильна виконавча влада, а президент – це фігура, яка уособлює й очолює виконавчу владу в державі [16, с. 90]. Така точка зору найбільше відповідала визначенню ролі інституту президента в транзитивному суспільстві не тільки як глави держави, але й як виконавчої гілки влади.

Введення в Україні в 1991 р. інституту сильного президента було обумовлено прагненням збалансувати інтереси протилежних політичних сил, рішуче стабілізувати ситуацію, привести в дію механізм взаємодії всіх гілок державної влади. Безпосереднім джерелом заснування інституту президента в Україні був «Конституційний договір між Президентом України та Верховною Радою України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період прийняття нової Конституції України». У цьому документі, який Комітет з питань юридичних та прав людини Парламентської Асамблеї Ради Європи визначив як «Малу Конституцію» України. У розділі III «Президент України» ст. 19 чітко визначався статус Президента України як глави держави і голови державної виконавчої влади [4, с. 90].

Як відзначав учений М. Кейзеров, будь-яка влада ґрунтується на реальних здатностях проведення своєї волі, але не будь-яка влада має реальну можливість здійснювати свою волю. Сутність справи полягає в конкретному механізмі формування і реалізації політичної волі, в структурі співвідношень гілок влади, в інституціональному і правовому статусі влади [5, с. 90].

Вищенаведені твердження дозволяють зробити висновок про те, що глава держави повинен бути здатен інтегрувати державну владу в умовах роздільного правління, надати їй цілісності й стабільності, скоординувати діяльність законодавчої і виконавчої гілок влади. Існуюче в нормах «Конституційного договору...» поєднання посади президента

з головою виконавчої влади породжувало проблеми у взаємовідносинах між законодавчою і виконавчою владою та суперечило його координуючій місії в державі. Тому в Конституції України 1996 р. статус Президента в розділі V ст. 102 визначається так: «Президент України є главою держави і виступає від її імені» [15, с. 35]. А посада прем'єр-міністра України теж набуває дещо нового статусу: «Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України» [15, с. 42].

Усе це певним чином відбувалося в межах загальносвітової тенденції, характерної для більшості демократичних країн, а саме: надання більш високого значення посаді прем'єр-міністра (канцлера), який очолює уряд, тоді як у президента зосереджуються функції глави держави. Однак досвід президентства і в СРСР, і в Україні недостатньо тривалий у порівнянні зі світовою практикою. Становлення інституту президента – це тривалий історико-політичний і правовий процес, до контексту якого входять розробка законодавчих і адміністративних актів, формування складної структури різних підрозділів, тісних взаємозв'язків з іншими політичними інститутами і суспільством у цілому. А тому в контексті подальшого розвитку інституту президента в нашій державі досить корисним має стати досвід зарубіжних країн, де президентство існує десятиліттями і навіть століттями, як, наприклад, у США.

По-різному характеризується правове становище президента в конституціях зарубіжних держав. Зокрема, в Конституції Італії зазначається: «Президент Республіки є главою держави...» (ст. 87) [6, с. 90]. Аналогічно визначається статус президента і в Конституції Угорщини (ст. 29): «Главою держави Угорщина є Президент Республіки» [14, с. 90]. Так, згідно зі ст. I Конституції США «виконавча влада надана Президенту Сполучених Штатів Америки» [8, с. 90]. У такому ж аспекті сформульована ст. 80 Конституції Мексики: «Здійснення верховної виконавчої влади покладається на особу, що має назву „Президент Мексиканських Сполучених Штатів“» [7, с. 90].

Як у Конституції США, так і в Конституції Мексики прямо не визначено, що президенти цих держав є одночасно і головами урядів, і главами держав. Проте такий дуалізм статусу президента в цих президентських республіках – явище ніби саме собою зрозуміле, тим більше, що ані Конституція США, ані Конституція Мексики не передбачають окремої посади глави уряду. А конституції країн Латинської Америки навіть не фіксують точного складу кабінету міністрів, оскільки в цих державах вважається, що зростання урядової діяльності не повинно стримуватися якими б то не було конституційними бар'єрами [17, с. 90].

У європейських державах поряд з посадою президента конституціями передбачається посада глави уряду. Однак проблема розмежування їх повноважень вирішується по-різному. Наприклад, у Конституції Італії чітко зафіксовано розподіл повноважень між цими

посадовими особами. Якщо президент є главою держави, то згідно зі ст. 95 «Голова Ради Міністрів керує загальною політикою уряду і несе за неї відповідальність» [6, с. 91]. Таким чином, виконавчу владу очолює голова уряду, а не глава держави – президент. У подібному ж аспекті вирішується проблема розмежування повноважень президента і глави уряду в Конституції ФРН. Щоправда, в Конституції Німеччини відсутня норма про те, що президент є главою держави. Його статус визначається у ст. 59: «Федеральний Президент представляє Федерацію у міжнародно-правових відносинах» [17, с. 91]. У той самий час чітко визначено конституційний статус глави уряду – канцлера: «Федеральний уряд складається із федерального канцлера і федеральних міністрів» (ст.62) [18, с. 91]. Тобто це положення прямо вказує на те, що президент не є главою виконавчої влади, а тому в даному випадку не виникає ніяких правових колізій у розмежуванні повноважень між главою держави і главою уряду. Проте не в усіх державах ця проблема вирішена. Зокрема, в Конституції Фінляндії зазначено, що вища виконавча влада довіряється президенту, хоча насправді уряд очолює не президент, а прем'єр-міністр [19, с. 91]. У ст. 19 Конституції Австрії наголошується, що вищими органами виконавчої влади є федеральний президент, федеральні міністри і державні секретарі, а також члени урядів земель. Це визначення не містить розподілу владних повноважень глави держави – федерального президента і глави уряду – федерального канцлера. Тільки докладний перелік прерогатив федерального президента дає нам можливість зрозуміти, що він є лише номінальним главою виконавчої влади [1, с. 91].

У тих державах, де існують президент і прем'єр-міністр, обов'язково виникають проблеми співвідношення їх повноважень. Навіть у такій правовій державі, як Франція конституційною моделлю V Республіки закладено основи для потенційного конфлікту між Президентом Франції і Головою Ради Міністрів. Так, Конституція Франції не має окремого положення, яке б прямо визначало президента як главу держави. Згідно зі ст. 5 Президент Республіки є гарантом національної незалежності, цілісності території, дотримання міжнародних договорів й угод співдружності [9, с. 91]. Щоправда, теза про президента як главу держави впливає із самого духу Конституції, але спеціально в ній про це не говориться. Крім того, ст. 9 Конституції Франції декларує: «Президент головує в Раді Міністрів» [9, с. 91], і в той самий час ст. 21 визначає: «...прем'єр-міністр керує діяльністю уряду» [9, с. 91]. Ця невизначеність може призводити до суперечностей між главою держави і главою уряду, коли вони є представником різних політичних сил. Обсяг повноважень глави держави за таких умов багато в чому залежить і від розстановки сил на внутрішньополітичній арені, що призводить до певних розходжень у тлумаченні конституції та пристосування її норм до обставин життя. У V республіці у випадку, коли президент і

парламентська більшість є однопартійцями (в Україні подібна ситуація скалалася в березні 2010 р.), то беззаперечна першість у діяльності виконавчої влади належить президенту, в той час як на долю прем'єр-міністра й уряду припадає реалізація рішень, ухвалених на президентському рівні. Перемога ж на парламентських виборах партії або блоку партій, які опозиційні президенту, призводить до обмеження фактичної компетенції глави держави у сфері виконавчої влади, створює ситуацію роздільного правління в організації державної влади.

Конституції деяких держав закріплюють за президентом роль арбітра між різними силами в державі і суспільстві. Наприклад, згідно зі ст. 5 Конституції Франції «президент ... забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування публічних влад» [9, с. 91]. Ми приєднуємось до думки колишнього голови Верховної Ради України В. Литвина, що Президент України є арбітром нації.

Конституційні норми багатьох країн передбачають, що президент у своїй діяльності повинен не захищати інтереси окремих соціальних груп або прошарків, а піклуватися про благо всього суспільства. І, нарешті, від президентів очікується, що вони під час виконання своїх обов'язків будуть дотримуватися високих етичних норм. Так, Президент ФРН зобов'язаний, заступивши на посаду, «сумлінно виконувати свої обов'язки і дотримуватися справедливості у ставленні до кожного» [18, с. 91]. «У ставленні до всіх я буду справедливим і обов'язки свої виконуватиму сумлінно», – наголошує також і президент Латвійської Республіки [11, с. 91]. Подібні зобов'язання і офіційно встановлені стандарти діяльності президента спрямовані на зміцнення авторитету й гідності посади президента.

Але все ж таки статус президента найбільшою мірою залежить від форми державного правління. Вітчизняні й зарубіжні державознавці вважають, що кожна форма правління – президентська, парламентська, змішана – характеризується певними ознаками. Визначення форми державного правління зафіксовані в текстах конституцій багатьох країн світу. Так, про федеральну, республіканську і представницьку форму правління говориться у ст. 1 Конституції Аргентини; про представницьку демократію як форму правління – у ст. 1 Конституції Парагваю; «Форма державного правління – республіка» – записано в Конституції Республіки Молдова [13, с.91]; «Болгарія – республіка з парламентарним правлінням» – у Конституції Болгарії [12, с. 91].

Коли ж основні закони держав прямо не зазначають форму державного правління, то її встановити можна тільки шляхом аналізу відповідних конституційних норм, а також реальних відносин, що склалися між інститутами державної влади. Виникнення тих чи інших форм державного правління обумовлюється багатьма факторами. Значний відбиток на цей процес накладають особливості історичного розвитку держави, особливість її політичної культури, традиції

державності і співвідношення різних політичних сил у період розроблення і схвалення конституції.

Велику роль у виборі форми правління відіграє суб'єктивний фактор в особі провідного політичного лідера, для якого будується вся конструкція організації державної влади. У зв'язку з цим в одних державах утворюються парламентські республіки, коли президент обирається законодавчим органом влади і не має виконавчих повноважень, виконує виключно представницькі функції; в інших – формується президентська республіка, коли президент обирається всенародно, має широке коло владних повноважень у сфері виконавчої, а подекуди й судової влади. Напівпрезидентські (змішані) республіки, які набувають все більшого поширення у світі, характеризуються тим, що президент у них обирається всенародно, однак за парламентом залишається контроль за формуванням і діяльністю уряду.

Класифікація держав за тією чи іншою формою державного правління має певні об'єктивні труднощі. Так, якщо конституційний устрій США – це класичний приклад президентської республіки, а для конституційної організації влади сучасної Франції більш характерні атрибути напівпрезидентської (прем'єр-президентської) республіки, то системи багатьох інших держав являють собою різні гібридні форми. Наприклад, Італія вважається парламентарною республікою, проте президент цієї держави володіє правом вето і може розпускати парламент [6, с. 92]. Подібні владні повноваження має і Президент України. Естонію ж за цілим рядом ознак можна віднести до напівпрезидентської республіки, проте керівництво збройними силами фактично здійснює не президент, а прем'єр-міністр, якому підлеглий міністр оборони [10, с. 92]. Тому державознавець В. Чиркін пропонує доповнити класифікацію форм правління суперпрезидентською республікою з двома підвидами: президентсько-монархічною, або президентсько-мілітарною, республікою з монархічними елементами або монархією з республіканськими елементами [20, с. 92].

Проведений аналіз дає нам можливість зробити такі висновки. Обставини розвалу Радянського Союзу та виникнення незалежної України не сприяли і не могли сприяти контролю українського суспільства над владою. Найважливіше, що саме суспільство і нині не готове контролювати державну владу у правовому полі. І до тих пір поки буде зберігатися така ситуація, влада буде мати моносуб'єктивний характер.

Реальна практика організації державної влади в Україні висуває інститут президента на ключову роль у системі стримування і противаг між законодавчою, виконавчою й судовою гілками влади. Інституту президента притаманні такі риси:

– виборний глава держави – арбітр у системі стримувань і противаг у розподілі влади на законодавчу, виконавчу й судову, який прагне контролювати центральну виконавчу владу і місцеві державні адміністрації;

– в організаційному аспекті президент нікому не підлеглий взагалі (має найвищий ступінь легітимності), незалежний від будь-яких інших державних органів (винятком є Ірак, Іран, Сірія);

– президент повинен дотримуватися важливих морально-політичних та громадських зобов'язань, а тому бути гарантом конституції;

– посада президента має яскраво виражений політичний характер, йому належить важлива роль у виробленні державної політики;

– статус президента, як і монарха, визначається, перш за все, формою державного правління;

– як вища посадова особа президент залежно від форми правління наділяється цілим спектром важливих повноважень, серед яких є право на видання нормативних актів (указів);

– дуалізм виконавчої гілки влади обумовлює відсутність конституційного визначення Президента України як носія виконавчої влади.

Наведені аргументи свідчать, що форма державного правління в Україні за всіма ознаками формувалася під впливом французької моделі президентсько-парламентської республіки. Їх спільними ознаками є:

1) політична відповідальність уряду перед парламентом і президентом; 2) дуалізм виконавчої влади і відсутність конституційного визначення президента як носія виконавчої влади; 3) конституційне закріплення функцій президента як арбітра або (та) гаранта в системі стримування і противаг між інститутами державної влади.

Пірамідальна побудова влади в сучасній Україні, не враховуючи період 2006 – 2010 рр. за парламентсько-президентської форми державного правління, визначена об'єктивними факторами: важливістю і водночас складністю вирішення завдань трансформації держави від авторитаризму до демократії. Множина центрів влади і водночас розпорошеність безпосередньо державних органів зі своїми повноваженнями та компетенціями потенціально створюють можливість структурних суперечностей, які знайшли свій вияв в умовах конституційної (політичної) реформи. Вищезазначене обумовлює необхідність існування сильного арбітражного інституту державної влади, повноваження якого дозволяли б своєчасно вирішувати спірні політичні, економічні та правові ситуації.

Українська державна влада, з урахуванням домінування неформальних інститутів та вертикалі президентської «гілки влади», все-таки розвивається в бік верховенства права та втілення конституційної державності.

Список використаних джерел

1. **Австрійська** республіка. Конституция и законодательные акты / пер. с нем. под. ред. И. П. Ильинского. – М. : Прогресс, 1985. – 429 с.

2. **Алексеев С. С.** Президент – это серьезно / С. С. Алексеев // Москов. новости. – 1990. – №8. – С.7.

3. **Верховний Совет СССР** // Третья сессия (стеногр. отчет) : Бюллетень № 8 совместного заседания Совета Союза и Совета Национальностей. – 1990. – 27 февр. – С. 11 – 18.

4. **Головатий С.** Конституційний процес: Україна на переході до демократії // Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. – К., 1996. – С. 523 – 529.

5. **Кейзеров Н. М.** Власть как объект исследования // Науч. коммунизм. – 1973. – №3. – С. 105 – 107.

6. **Конституция** Италии // Конституции зарубежных государств / сост. Маклаков Б. В. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Бек, 2002. – С. 257 – 283.

7. **Конституция** Мексики // Мексиканские Соединенные Штаты: Конституция и законодательные акты / сост., ред., перев. и вступ. ст. О. А. Жидкова. – М. : Прогресс, 1986. – С. 35 – 63.

8. **Конституция** США // Конституции зарубежных государств / сост. Маклаков Б. В. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Бек, 2002. – С. 5 – 33.

9. **Конституция** Французской Республики // Конституции зарубежных государств / сост. Маклаков Б. В. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Бек, 2002. – С. 92 – 145.

10. **Конституция** Эстонской Республики // Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. – К. : Укр. правн. фундація : Право, 1996. – С. 23 – 34.

11. **Конституция** Латвийской Республики // Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. – К. : Укр. правн. фундація : Право, 1996. – С. 35 – 52.

12. **Конституция** Республики Болгария // Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. – К. : Укр. правн. фундація : Право, 1996. – С. 114 – 147.

13. **Конституция** Республики Молдова // Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. – К. : Укр. правнична фундація : Право, 1996. – С. 178 – 208.

14. **Конституция** Республики Угорщина // Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. – К. : Укр. правнична фундація : Право, 1996. – С. 302 – 327.

15. **Конституция** Украины: принята на п'ятій сесії Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р. – К. : Феміна, 1996. – 64 с.

16. **Мишин А. А.** Первое лицо / А. А. Мишин // Комсомольская правда. – 1990. – 24 февр.

17. **Орлов А. Г.** Государственное право стран Латинской Америки / А. Г. Орлов. – М.: Междунар. отношения, 1972. – 192 с.

18. **Основной закон** ФРГ // Конституции зарубежных государств / сост. Маклаков Б. В. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Бек, 2002. – С. 157 – 182.

19. **Попов Д. И.** Государственный строй Финляндии / Д. И. Попов. – М., 1951. – 257 с.

20. **Чиркин В. Е.** Конституционное право зарубежных стран : учеб. для студентов вузов / Вениамин Евгеньевич Чиркин. – М. : Юристь, 2002. – 599 с.

Надійшла до редколегії 17.09.12